

Tog‘ayev J.E.
t.f.f.d. (PhD), dotsent v.b.,
O‘zbekiston Milliy universiteti
jasur.togaev@nuu.uz

**BRONZA DAVRI IJTIMOIIY-IQTISODIY MUNOSABATLARI
TARIXIGA DOIR MULOHAZALAR
(JANUBIY O‘ZBEKISTON MISOLIDA)
ANNOTATSIYA**

Markaziy Osiyo qadimgi davr tarixi turli qabilalarning migratsiyalari, assimilyatsiya jarayonlari hamda madaniy aloqalari bilan tavsiflanadi. Bronza davri tarixini arxeologik ma’lumotlar va yozma manbalar tahlili asosida tiklash mumkin. Maqolada bronza davri ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlari tarixi rekonstruksiya masalasi Janubiy O‘zbekiston misolida tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: bronza, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, Baqtriya, metallurgiya, madaniyat.

Тогаев Ж.Э.
д.ф.и.н. (PhD), и.о. доцент,
Национальный университет Узбекистана
jasur.togaev@nuu.uz

**РАЗМЫШЛЕНИЯ ПО ИСТОРИИ СОЦИАЛЬНО-
ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ БРОНЗОВОГО ВЕКА
(НА ПРИМЕРЕ ЮЖНОГО УЗБЕКИСТАНА)**

АННОТАЦИЯ

Древняя история Центральной Азии характеризовалась наличием миграций, ассимиляционных процессов и культурных взаимодействий между различными племенами. История эпохи бронзы может быть реконструировано на основе анализа археологических данных и письменных источниках. В статье анализируется проблемы реконструкции истории социально-экономических отношений эпоху бронзы на примере Южного Узбекистана.

Ключевые слова: бронза, социально-экономические отношения, Бактрия, металлургия, культура.

Togaev J.E.
PhD, acting docent,
National University of Uzbekistan
jasur.togaev@nuu.uz

**REFLECTIONS ON THE HISTORY OF BRONZE AGE SOCIO-
ECONOMIC RELATIONS
(BASED ON THE EXAMPLE OF SOUTHERN UZBEKISTAN)
ABSTRACT**

The ancient history of Central Asia features migrations, assimilation processes and cultural interactions between different tribes. The history of the Bronze Age can be reconstructed based on the analysis of archaeological data and written sources. The article analyzes the issues of reconstruction the history of socio-economic relations of the Bronze Age on the example of Southern Uzbekistan.

Key words: bronze, socio-economic relations, Bactria, metallurgy, culture.

KIRISH

Bronza va ilk temir davri ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlari tarixini (Janubiy O'zbekiston misolida) qayta tiklash jarayonida O'rta Osiyoning turli geografik sharoitida tarixiy-madaniy rivojlanishning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olib, mintaqaning janubida (Baqtriya, Sug'd, Marg'iyona, Parfiya) va shimoli-sharqida (Xorazm, Toshkent vohasi, Farg'ona vodiysi) ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar tizimida, madaniyatlarning notekis taraqqiyoti bilan belgilangan muayyan tafovutlar mavjud bo'lgan.

Bronza davri O'rta Osiyo janubida (shu jumladan, Surxon vohasida) ishlab chiqaruvchi xo'jaliklar va ixtisoslashgan hunarmandchilik sohalarining rivojlanishi, savdo-sotiq va madaniy aloqalarning tobora kengayib borishi, o'troq dehqonchilik aholining ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarida katta o'zgarishlarga sabab bo'lgan [1].

TADQIQOTNING ASOSIY NATIJALARI

Yozma manbalarda yoritilmagan bronza davri tarixi va madaniyatini faqat arxeologiya materiallari asosida tiklash mumkin. Ular moddiy va ma'naviy madaniyat, iqtisodiy munosabatlar va ijtimoiy aloqalar tarixini o'rganishda muhim

manba bo‘lib xizmat qiladi. Tarixiy rekonstruksiya jarayonida quyidagilarni ochib berish muhim:

1. Turar joylarning topografiyasi va me'morchilik tarhi, alohida uy-joylardagi xonalarning funksiyasi.

2. Tabiiy sharoit (paleogeografiya, paleoekologiya), moddiy ishlab chiqarish imkoniyatlari, hayot sharoiti, inson turmush tarzi, antropogen landshaftning rivojlanishi.

3. Jamoalarning iqtisodiy tuzilishi, xo‘jalik shakllari, xonaki va ixtisoslashgan hunarmandchilik darajasi, paleodemografiya, oila va jamiyat.

Bronza davri Sopollitepa aholisi A.A.Asqarovning fikriga ko‘ra, ko‘p xonali uy-joylarda yashagan va urug‘ jamoalariga birlashgan 8 ta katta oilalar a‘zolaridan iborat bo‘lgan. Ular tomorqa yerlari, chorva, ishlab chiqarish qurollari, ro‘zg‘or buyumlari va qishloq xo‘jalik mahsulotlari zahiralariga ega bo‘lib, mustaqil xo‘jalik yuritgan va katta ijtimoiy tuzilish (manzilgoh) doirasida hayot kechirgan [2, C. 142-143]. Xuddi shunday holat bronza davri Dashtli vohasi misolida, ya‘ni katta patriarxal oilalarga mansub ko‘p xonali turar joylar Shimoliy Afg‘onistonda aniqlangan, biroq bu yerda dehqonchilik jamoalari uy-joylari qatorida saroy va ibodatxonalar kabi katta inshootlar qoldiqlari topilgan. Keyin bunday imoratlar Janubiy O‘zbekistondagi Jarqo‘ton shahar xarobasida ham aniqlangan [3].

V.I.Sarianidi bronza davri Baqtriyada ibodatxonalarning xususiy yer mulki va xo‘jaligi to‘g‘risida masalani ilgari surib, ularni Mesopotamiya ibodatxonalarining xo‘jaliklari bilan qiyoslagan [4, C. 132-135]. Ma‘lumki, Ikkidaryo oralig‘ida (Shumer) va Elamda sun‘iy sug‘orish tizimini yaratish erkin jamoa a‘zolari mehnati bilan bog‘liq bo‘lgan, dehqonchilik vohalarida jamoatchilik yerlari o‘troq aholi sig‘inadigan ma‘budalarning xususiy mulki hisoblangan [5].

Yer-mulklarga oliy huquq haqidagi tasavvurlar tufayli, yirik tashkillashtirilgan ibodatxonalar xo‘jaliklari vujudga kelib, ular qishloq jamoalari xo‘jaligi va jamoatchilik yer mulkidan ajralgan hamda o‘z xizmatchilariga ega bo‘lishgan [6].

Baqtriyaga qo‘shni Marg‘iyonada hosildorlik, suv va olov e‘tiqodlari bilan bog‘liq bronza davriga oid katta ibodatxonalar va mudofaa devorlari bilan o‘rab

olingan saroylar aniqlangandan so'ng, Marg'iyona va Baqtriya ham Mesopotamiya singari ibodatxona va saroy yer-mulklari rivojlanganligi haqidagi xulosalar xorijiy nashrlarda ham o'z aksini topgan [7].

Ibodatxona va saroy xo'jaliklari Marg'iyona-Baqtriya aholisining ijtimoiy va iqtisodiy hayotida muhim o'rin tutgan, bu xo'jaliklarni shakllangan ma'muriy tashkilot boshqarib turgan kabi fikrlarga qo'shilgan holda [8], bizningcha dehqonchilik vohalarida aholining asosiy ijtimoiy qatlamlari ziroatchilik va chorvachilik bilan band bo'lgan kishilar, hunarmandlar, binokorlar va turli xizmatlarni bajaruvchi jamoa a'zolaridan iborat bo'lgan. Ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi darajasini ijtimoiy mehnat taqsimoti belgilab bergan. Qo'lga kiritilgan ilmiy ma'lumotlar bronza davri Janubiy O'zbekiston hududida jamoatchilik hayotining yuqori darajasidan darak beradi.

Bronza davri ijtimoiy-iqtisodiy tizimini qayta tiklashda tasviriy san'at namunalaridan foydalanish katta ahamiyatga ega. Bu borada, Yaponiya tarixiy poytaxti – Kiotodan uncha uzoq bo'lmagan hududda joylashgan Mixo muzeyi kolleksiyasining mil. avv. III ming yillikning oxiri – II ming yillik boshlariga oid Baqtriya – Marg'iyona sivilizatsiyasiga tegishli buyumlar majmui e'tiborga molik [9]. Ularning biri – kumush qadah sirtida qishloq xo'jalik ishlari hamda marosim sahnalari, idishning quyi va yuqori qismida tasvirlangan (12-ilova). Quyi qismida omoch tortayotgan ikkita xo'kiz, o'ng qo'li bilan omoch bosib shudgorlash harakatidagi qo'shchi, shoh yordamida xo'kizlar haydovchisi va silindrsimon idishdan yerga urug' sepkan ziroatkor tasvirlangan. Yuqori manzarada o'tirgan holatdagi sakkizta odam aks ettirilgan. Ular, ehtimol hosildorlik e'tiqodiga bag'ishlangan diniy marosimni o'tkazayapti. O'ng tarafning oxirida o'tirgan shaxs (bosh kohin?) qadah ko'tarib ichimlik iste'mol qilayapti, uning yonida mevalar to'ldirilgan vazasimon idish mavjud. Uning oldidagi kishining yelkasiga savat osilgan. Bu kishi uning qo'lini ko'tarib, qutlayapti [4, B. 452].

Bu davr jamoalarning iqtisodiy asosini dehqonchilik, chorvachilik, ixtisoslashgan hunarmandchilik va konchilik ishlari tashkil etgan. Tariq, arpa va bug'doy ekilgan, bog'dorchilik rivojlangan, mayda chorva va qoramol boqilgan,

qishloq xo'jalik mahsulotlari bilan ayirboshlash va tashqi savdo-sotiq aloqalari mavjud bo'lgan [10]. Bronza davrida bir muncha kichikroq manzilgohlarning (Bobolangar, Qo'shtepa) vujudga kelishi ham e'tiborga molik [11]. Ular o'z xususiyati, mulkiga ega alohida katta oilalarning turar joylari bo'lgan.

Ma'lumki, bronza davrining xo'jalik sohasida erishgan eng katta yutuqlaridan biri qadimgi dehqonchilikning keng yoyilishi va chorvachilikning dehqonchilikdan ajralib chiqishidir. Ishlab chiqarish munosabatlari rivoji ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarda sezilarli o'zgarishlarga olib keldi [12].

Metallurgiya rivoji va mehnat qurollarini yasash uslubi o'zgarishi bilan odamlar mis, qalay va qo'rg'oshin konlarini kashf etadilar. Bronza davrida (mil. avv. III ming yillikning o'rtalari – II ming yillik) o'zlashtirilgan yerlar va yashash hududlar tobora kengayib borgan. Aholi sonining o'sishi, qabilalarning o'zlashtirilgan hududlarda zich joylashishi, doimo o'sib borayotgan xo'jalik va hunarmandchilik ehtiyojlari, tabiiy qazilma boyliklar – polimetallar ruda konlari, bo'z yerlar, suv manbalari va keng yaylovlarni o'zlashtirish zaruratini vujudga keltirgan. Mazkur omillar dehqonchilik va urbanizatsiya jarayonlarining rivojlanishi hamda mil. avv. II ming yillikda yaylovlarda boqiladigan chorvachilik ajralib, maxsus xo'jalik shakliga aylanishi bilan belgilangan [13].

Shuni ham alohida qayd etish joizki, uy chorvachiligi bronza davri jamoalari hayotida muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Sopollitepadan 16 mingtacha hayvon suyaklari aniqlangan bo'lib, ularning asosiy qismi qo'y va echkiga tegishli bo'lsa, shuningdek, ular orasida cho'chqa, tuya, sigir, it va mushuk suyuklari ham uchraydi. Bronza davri odamlari hayotida yovvoyi hayvon va qushlarni ovlash ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan, zero arxeologik yodgorliklardan aniqlangan bug'u, jayron, quyon, o'rdak, kaptar va shu kabi boshqa hayvon va parranda suyuklari qoldiqlari yuqoridagi fikrlarni tasdiqlaydi [14]. Qo'shimcha tarzida aytish mumkinki, osteologik ma'lumotlar tahlili hayvon suyaklarining asosiy qismi uy hayvonlariga (Sopollitepada – 70,2%, Jarqo'tonda – 90 %, Kuchuktepaning bronza davri qatlamida – 73,4% bo'lsa ilk temir davri qatlamlarida – 85,2%, Talashkantepada – 78,2%), shuningdek, qolgan qismi yovvoyi hayvonlarga

(Sopollitepada – 29,8%, Jarqo‘tonda – 10 %) tegishli ekanligini ko‘rsatadi. Jarqo‘tondan yetti turdagi uy havonlari hamda o‘n olti turdagi yovvoyi hayvon suyaklari qoldiqlari aniqlangan [15].

Tarixiy rekonstruksiya jarayonida mazkur ko‘rsatkichlarni hisobga olish muhim ahamiyatga ega, negaki oziq-ovqat mahsulotlarini qo‘lga kiritishning ishlab chiqarish xo‘jaligi taraqqiy topgan bronza davrida, o‘zlashtirish xo‘jaligi sohasi, yovvoyi hayvonlarni ov qilish, ma’lum darajada ilgari ahamiyatini saqlab qolgan. Shu bois, qadimgi xo‘jaliklar tizimini tiklash paytida turli manbalardan foydalanish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

1-jadval

Aniqlangan uy hayvonlari suyaklari (foiz ko‘rsatkichida %) [15, C. 53]

Hayvon turi	Bronza davri			Ilk temir davri	
	Jarqo‘ton	Sopollitepa (Botirov bo‘yicha 1974)	Kuchuktepa I	Kuchuktepa II	Talashkantepa I
Yirik (shoxli) chorva	18,0	36,5	14,6	16,0	16,4
Mayda (shoxli) chorva	60,0	55,1	51,7	48,0	54,1
To‘ng‘iz	0,8	3,4	10,4	16,6	18,1
Ot	7,7	-	5,2	2,6	4,9
Tuya	0,4	0,8	3,4	2,0	4,9
It	8,5	0,8	3,4	2,5	-

Yuqoridagi jadvaldan ko‘rinib turibdiki, mayda (shoxli) chorva Janubiy O‘zbekistonning bronza va ilk temir davri yodgorliklarida ustunlik qilgan. Yirik va mayda chorva aholining go‘sh, sut hamda teri mahsulotlariga bo‘lgan asosiy ehtiyojlarini ta‘minlagan.

Bronza davrida O‘zbekistonning janubiy hududlarida o‘troq dehqonchilik madaniyati taraqqiy etadi. Janubiy O‘zbekistonning bronza davri yodgorliklari tog‘ oldi hududlari va tog‘lar oralig‘idagi vohalarda, suv manbalariga yaqin hududlarda joylashgan [14].

Janubiy O'zbekistonning bronza va ilk temir davri yodgorliklarini rayonlashtirish masalasi A.A.Asqarov, E.V.Rtveladze, A.S.Sagdullayev hamda Sh.B.Shaydullayev tadqiqotlarida muhokama etilgan [16].

Janubiy O'zbekistonning bronza davriga oid Ulanbuloqsoy, Sherobod, Xo'jaipoksoy va Poshxurd (tog' vohasi) dehqonchilik vohalarini shuningdek, daryo va ularning o'zanlarida shakllangan Urgulsoy, Bandixon, Mirshodi va Sangardak-To'palang kabi mikrovohalarini qayd etish mumkin [17].

Janubiy O'zbekiston dehqonchilik rivoji uchun tabiiy qulay geografik hudud hisoblangan bo'lib, bronza davridayoq hudud aholisi sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilik bilan shug'ullanganligi tadqiqotlar natijasida aniqlangan. Sopollitepa aholisi Janubiy O'zbekiston hududining eng qadimgi dehqonlari sifatida e'tirof etiladi [18]. Sopollitepadan aniqlangan arpa, bug'doy, tariq donlari, shuningdek, don yanchgich, kelisop va o'roqlar kabi mehnat qurollari bu davr aholisi hayotida dehqonchilik muhim ahamiyat kasb etganligini asoslaydi [19].

Jarqo'tondan tosh, metall va suyakdan yasalgan ikki mingdan ortiq mehnat qurollari va nusxalari topilgan bo'lib, ularning aksariyati dehqonchilik bilan bog'liq mehnat qurollaridir [3].

Ibtidoiy jamiyat tarixida eng dolzarb masalalardan biri bu metall buyumlar va metallga ishlov berishning shakllanishidir. Metallurgiya va metallga ishlov berish iqtisodiy hayotning eng muhim sohalaridan biri hisoblanib, texnologik taraqqiyot darajasini belgilaydi. Aynan metallurgiyaning shakllanishi xo'jalik hayot hamda ijtimoiy munosabatlar rivojida muhim ahamiyat kasb etgan [20]. Metalldan ishlangan mehnat qurollarining paydo bo'lishi qadimgi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotni ham tezlashtirgan.

Umuman olganda, O'rta Osiyo hududida metall konlari (mis, qalay, qo'rg'oshin va boshqalar) bir tekis joylashmagan, shunga ko'ra konchilik va metallurgiya sohalari rivoji mintaqa hududlarida turli darajada rivojlangan. Masalan, mis konlari Markaziy Qizilqum va Farg'onada, Markaziy Qozog'iston, Zarafshon daryosi yuqori va o'rta oqimlari hududlarida va boshqa joylarda aniqlangan [21]. Shuni ham ta'kidlash joizki, mis konlari dunyoning ko'pgina

mintaqalarida tarqalgan bo'lsa-da, qalay konlari kamyob sanaladi. Keng rivojlangan bronza sanoatiga qaramasdan, Yaqin Sharqda ham qalay konlari deyarli yo'q bo'lgan va qalayning mintaqada yoyilishi borasidagi masala qizg'in muhokamalarga sabab bo'lmoqda [22].

Ko'plab tadqiqotchilar metall, ayniqsa qalay uchun xom ashyo bazasi aynan O'rta Osiyo bo'lgan deya hisoblaydilar. O'zbekiston hududida (Qarnob, Lapas va Changali) va Tojikiston hududida (Mushiston va Takfon) bronza davriga oid qalay konlari o'rganilgan bo'lib, ular mintaqada konchilik rivojiga ham turtki bo'lgan. Lekin, K.Kaniut fikricha "qalay masalasi" borasida xulosalar chiqarishga hali erta, bu bo'yicha kelajak tadqiqotlari aniq xulosalar chiqarishga imkon beradi [23].

Tadqiqotchilar Yevrosiyo bronza davri madaniyatlari, ulardan aniqlangan metall buyumlarning tahlili asosida O'rta Osiyo orqali o'tgan "Bronza yo'li" hamda uning mintaqada ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy hayotida tutgan o'rni borasida ham qayd etganlar [24].

Shuni alohida qayd etish joizki, mis, qalay va qo'rg'oshin kabi metallar qo'shilmasi asosida bronza metallini yaratilishi ijtimoiy-iqtisodiy hayotda katta siljishlarga sabab bo'ldi. Mis va bronza qurollardan xo'jalikda keng foydalanilishiga qaramay ular tosh qurollarni to'liq siqib chiqara olmagan.

Janubiy O'zbekiston bronza davri metallurgiyasi borasidagi tadqiqotlar [25] tahlili asosida masalani yoritish mumkin. Bronza metalli tarkibini kimyoviy jihatdan tahlil qilish orqali uning bir necha tiplari farqlanadi. Sopollida topilgan 41 % bronza buyumlar qalay tarkibli bronzadan tayyorlanganligi qayd etilgan [26].

2 - jadval

Sopollitepa va Jarqo'tondan topilgan metall buyumlar qiyosiy jadvali [23].

	Qalay bronza (Sn>3%)	Mishyak (arsenik) bronza (As>3%)	Qo'rg'oshi n bronza (Pb>3%)	Tarkibida kam miqdorda qalay bo'lgan mis (Sn 1- 2,99%)	Tarkibida kam miqdorda arsenik bo'lgan mis (As 1- 2,99%)	Mis (Sn, As, Pb<1%)	Umumiy
Sopollitepa	31	29	16	4	13	2	95
Jarqo'ton	6	12	3	1	27	6	55
Umumiy	37	41	19	5	40	8	150

	(25 %)	(27 %)	(13 %)	(3 %)	(27 %)	(5 %)	(100 %)
--	--------	--------	--------	-------	--------	-------	---------

Sopollitepani tadqiq etish jarayonida o'rganilgan moddiy manbalar metallsozlik yuksak darajada rivojlanganidan dalolat beradi. Bronzadan xanjarlar, o'q uchlari va nayza paykonlari, pichoqlar, boltalar, jez ignalar ishlangan [27]. Har bir patriarxal jamoa yashash qismida metall eritish ustaxonalari mavjud bo'lgan. Masalan, Jarqo'tondan aniqlangan ibodatxonani qazish jarayonida, uning xo'jalik-xizmat qismidan maxsus chilangarlik ustaxonasi ochilgan. Supa ustida qurilgan 5 ta o'choq topilgan. Bu o'choqlar bronza hom ashyosini eritish pechlari deya e'tirof etilgan.

Jarqo'tondan bronza ishlab chiqarish bilan bog'liq hunarmandlar massivi ochilgan. Yodgorlikda olib borilgan arxeologik tadqiqotlar davomida yuzlab bronzadan ishlangan mehnat va harbiy qurollar, zebi-ziynat buyumlari, urug' jamoa totemlari aks ettirilgan muhrlar, jamoa oqsoqollari va sardorlarining ijtimoiy nufuzidan dalolat beruvchi tamg'a va tumorlar topilgan [28].

Bronza davri ijtimoiy-iqtisodiy hayotidan darak beruvchi muhim manbalardan yana biri bu gliptika va sfragistika manbalaridir. Ma'lumki, muhrlarning uchrashi xususiy (shaxsiy) mulkning mavjudligini asoslaydi. Shuningdek, muhrlar savdo aloqalarida muhim o'rin tutgan bo'lishi ehtimoldan holi emas, zero siyosiy elita o'z mulkini himoya qilishi, uni ko'zlangan manzilga xavfsiz yetib borishini ta'minlashi lozim bo'lgan.

Sopollitepadan sakkiz urug'-jamoasini birlashtiruvchi bronzadan ishlangan muhr ham topilgan bo'lib, bir tomonida to'rt ilon tasviri, ikkinchi tomonida to'rt yovvoyi hayvon (to'ng'iz, yo'lbars, to'qay mushugi va tog' takasi) tasviri tushirilgan [18, B. 148]. E'tiborli jihat, Sopollitepa tuzilishi jihatidan 8 qismdan (kvartal) iborat bo'lgan.

Janubiy O'zbekistonning bronza davri muhr, tamg'alarida geometrik tasvirlar asosiy o'rinni egallagan bo'lib, geometrik tasvirlar asosidagi ma'lumotlar tahlili bu hudud aholisining quyoshni e'zozlaganligidan darak beradi. Shuningdek, gliptika

namunalarida it, ilon, burgutlar tasviri hamda efedra va ko'knor kabi o'simliklar tasvirlarini uchratish mumkin [29].

Ko'rib chiqilayotgan davrda kulolchilik yangi bosqichga ko'tarildi. Yuqori sifatli sopol buyumlar, tayyorlanadigan sopol buyumlarining miqdoriy ko'rstakichlarini oshishida sopol xumdonlarning ahamiyati katta bo'lgan. Janubiy O'zbekiston bronza davri yodgorliklarining turli bosqichlaridan jami 30 ta xumdon aniqlangan bo'lib, topilgan barcha xumdonlarni 3 tipga ajratish mumkin:

1. Bir kamerali, yarim yer osti
2. Bir kamerali, ikki maydonli yer usti xumdonlar
3. a) ikki kamerali, ikki yarusli, kichik hajmli
b) ikki kamerali, ikki yarusli, katta hajmli [30].

Sopol buyumlar kulolchilik charxida ishlangan, ularning turli xil shakllari – oyoqli vazalar, qadahlar, konussimon idishlar, xumlar, qozonlar va boshqa shu kabilar aniqlangan. Aksariyat sopol buyumlarining sirtida xochsimon, ovalsimon naqshlar uchrashini hisobga olmaganda sopol buyumlar sirtida naqshlar deyarli kuzatilmaydi. Miloddan avvalgi II mingyillikning boshlaridan keng maydonchali va termostat texnologiyasi ancha rivojlangan ikki yarusli xumdonlardan foydalanila boshlangan. Tillabuloq yodgorligida xumdonlarda issiqlik haroratini bir meyorda saqlab turishni ta'minlovchi sopol tig'ning topilishi bronza davri kulollarining termostat texnologiyasidan samarali foydalanganligidan darak beradi [31].

Bronza davrida savdo aloqalarining rivojlanganligini arxeologik ma'lumotlar ham tasdiqlaydi. Shuni ham ta'kidlash joizki, mintaqaning bronza davri savdo yo'llari tizimida Janubiy O'zbekiston ham alohida ahamiyatga ega.

Bronza davrida savdo aloqalarining jadal rivojlanib borishi migratsiya jarayonlarida ham muhim ahamiyat kasb etdi. Bu borada ossuriyaliklar savdo karvonlari mil. avv. II ming yillik boshlarida qalay uchun uzoq masofada joylashgan konlarga borganligi haqidagi xulosalar diqqatga sazovordir va bu konlar Afg'onistonning tog'li o'lkalarida joylashgan deb hisoblanadi [32]. Sho'rto'qaydan topilgan lojuvarddan ishlangan qadimiy topilmalar bu mineralning

Badaxshondan qazib olingani hamda ularni Hindiston, shuningdek, Mesopotamiya va Misrgacha yetkazib berilganidan guvohlik beradi [33]. Miloddan avvalgi III-II ming yilliklarda O'rta Osiyo va Hindiston munosabatlarini ikki aspektda tahlil qilish mumkin: savdo va madaniy aloqalar. Bu jihat moddiy ashyolarda ham o'z ifodasini topgan [34].

Sopolli madaniyati vakillari savdo aloqalarida tuz muhim ahamiyatga ega bo'lgan mahsulot hisoblangan [29, B. 17-18]. Sopolli madaniyati sohiblarining aynan Sherobod vohasi tog' oldidagi hududlarda joylashganining sabablaridan biri shundaki, ular dehqonchilik voha tumanlari aholisini tuz bilan ta'minlagan va tuz savdosini yo'lga qo'ygan. Sherobod tumanida Xo'jaikon tuz konining joylashganligi shunday xulosa qilishga asos bo'ladi. Yodgorliklar esa tuz koni atrofida, tabiiy qulay bo'lgan hududlarda joylashgan [35].

Qadimgi davr ijtimoiy hayotining rekonstruksiya tarix fanidagi nisbatan murakkab masalalardan hisoblanadi. Mazkur jarayonda arxeologik yodgorlikning qaysi kategoriyaga mansubligi (turar-joy manzilgohi, qabriston, ibodatxona va boshq.), hamda o'rganilayotgan davr va hududning xususiyatiga e'tibor qaratish lozim [36].

Bronza davri jamoalarining ijtimoiy munosabatlarini arxeologik va yozma manbalar tahlili asosida yoritish mumkin. O'rta Osiyo bronza davriga oid yozma manbalar tadqiq etilmagan.

Ma'lumki, metallurgiya, dehqonchilik va chorvachilik rivoji bronza davri jamiyati hamda xo'jaligida erkaklarning rolini oshishiga sabab bo'ldi. Fikrimizcha, o'troq dehqonchilik madaniyati asosida yashagan qabilalar hayotida bu o'zgarishlar yaqqolroq namoyon bo'ladi.

Bronza davri manzilgohlaridan topilgan moddiy madaniyat namunalari xususan, zeb-ziynat buyumlari, boy qabrlardan aniqlangan bronza idishlar va buyumlar, qimmatbaho toshlardan yasalgan marjon va urug' boshliqlarining shaxsiy tamg'alari ijtimoiy munosabatlarning o'zgarganligidan darak beradi [14, B. 32].

Sopollitepa qabrlaridan topilgan buyumlarga asoslanib, uning aholisini uch ijtimoiy toifaga ajratish mumkin:

- jamoaning quyi qatlami, bu qatlam aholisiga mansub qabrlar oddiy bo‘lib, juda kam, ba’zan bitta sopol buyumning qo‘yilganligi kuzatiladi;

- jamoaning teng huquqli a’zolari, bu toifaga kiruvchi aholining qabrlari bir qancha sopol buyumlari va bronzadan yasalgan idish va taqinchoqlarning bo‘lishi bilan xarakterlanadi;

- jamoaning boy tabaqasi, bu toifa aholi qabrlarida esa 50 ga yaqin idish, bronza buyumlar, har xil taqinchoqlar va qurollarning bo‘lishi bilan xarakterlidir [37].

Sopollitepada o‘rganilgan boy qabrlar asosan ayol kishilarga tegishli bo‘lib, ayrim tadqiqotchilar (xususan M.Tosi) bu jihatni boshqacharoq talqin qilganlar (ayollar mavqeini balandiligi xususida). Aslida mazkur davr dehqonchilik, hunarmandchilik, qurilish, metallsozlik sohalarida erishilgan yutuqlar asosan erkaklar faoliyati bilan bog‘liq ekanligiga etibor berish lozim [38]. Ayollar esa turli davrlarda jamiyatda ulug‘langani, hatto ilohiylashtirilganligini ko‘rsatuvchi ko‘plab misollar keltirish mumkin.

Urbanizatsiya jarayonlari muayyan hududda jamiyat taraqqiyoti jiddiy darajaga ko‘tarilganini tasdiqlaydi. Shaharlarda yashaydigan aholining ijtimoiy va mulkiy jihatdan turlicha ekanligi mazkur daraja qanday yuksakligidan darak beradi. Tafovutlar quyidagilarda o‘z ifodasini topadi:

- shaharning turli qismlaridan arxeologik tadqiqotlar natijasida aniqlangan topilmalarning mulkiy tarkibida;

- xo‘jalik hayotda hech qanday vazifani bajarmaydigan, balki shaxsning ijtimoiy mavqeidan, jamiyatdagi o‘rnidan guvohlik beradigan buyumlarning paydo bo‘lishida;

- alohida mahsulotlarni ishlab chiqarish hunarmandchilikning yuqori tabaqalarga xizmat qiluvchi alohida tarmog‘iga aylanishida [39].

Fikrimizcha, bunday mulkiy tafovutni asoslovchi jihatlar Sopollitepa va Jarqo‘tonda yaqqol namoyon bo‘lgan.

Bronza davri jamoasini Avesto jamiyati bilan ham qiyoslab o'rganish mumkin. Ma'lumki, "Avesto" jamiyati to'rt asosiy qismga bo'linishini qayd etish mumkin: uy, oila jamoasi ("nmana", "dmana"), urug' jamoasi ("vis"), qabila ("zantu"), qabilalar ittifoqi ("daxyu"). Tadqiqotchi M.X.Esanov o'z ilmiy tadqiqotida Qadimgi Baqtriya va Marg'iyonaning bronza davri yodgorliklari moddiy madaniyati misolida Avesto jamiyatini tahlil qilgan. Tadqiqotchi fikricha, Sopolli jamiyatining "Avesto" ijtimoiy strukturasi mos keladigan jihatlari, uning uy-joy qurilishida aks etib, ya'ni Sopollitepa qal'a-qo'rg'oni Varani eslatadi [40]. Shunga ko'ra Sopollitepani 8 ta katta patriarxal oilani birlashtirgan "vis" qarorgohi sifatida talqin etish mumkin [3; 18].

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, mil. avv. III ming yillikning oxirlari – II ming yillik boshlarida Janubiy O'zbekistonda yuz bergan etnomadaniy jarayonlar, qadimgi Marg'iyona–Baqtriya hududiy doirasida Qadimgi Sharqning yuksak darajada rivoj topgan viloyatlaridan migratsiyalar oqibatida ko'chib kelgan aholining ilg'or madaniy an'analarining yoyilishi bilan bog'langan. Shu sababli o'zlashtirilgan vohalarda dehqonchilik madaniyati, ixtisoslashgan hunarmandchilik sohalari, ilg'or binokorlik usullari va rivojlangan mudofaa tizimi taraqqiy topib, turli inshootlar, uy-joylar va katta binolar (saroy va ibodatxonalar) bunyod etilgan.

Bronza davri Baqtriyada, jumladan, Jarqo'ton misolida Surxon vohasida, Mesopotamiya va Elam singari, ibodatxona va saroy xo'jaliklari iqtisodiy hayotda muhim o'rin tutgan. Dehqonchilik vohalarida aholining ijtimoiy qatlamlari ziroatkorlar, chorvadorlar, hunarmandlar va binokorlardan iborat bo'lgan. Jamoalarning ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarini shakllangan ma'muriy tashkilot muvofiqlashtirgan va boshqarib turgan hamda bahsli masalalarni hal qilgan. Old Osiyo, Hind vodiysi va quyi Xuanxe bronza davri madaniyatlari bilan bir qatorda, Marg'iyona–Baqtriya Sharq sivilizatsiyasining muhim markazi bo'lgan.

IQTIBOSLAR / ЧОККИ / REFERENCES

1. Массон В.М. Средняя Азия и Древний Восток. – М. – Л.: Наука, 1964. – 467 с.; Литвинский Б.А. Проблемы истории и истории культуры древней

Средней Азии в свете новейших работ советских ученых (1967–1977) // ВДИ. – М., 1977. – № 4. – С. 74-92.; Сарианиди В.И. Древние земледельцы Афганистана. – М.: Наука, 1977. – 170 с.; Аскарлов А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. – Ташкент: Фан, 1977. – 231 с.; Аскарлов А.А., Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Средней Азии. – Самарканд: ИА АН РУз, 1993. – 162 с.

2. Аскарлов А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы... С. 142-143.

3. Аскарлов А.А., Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Средней Азии. – Самарканд: ИА АН РУз, 1993. – 162 с.

4. Сарианиди В.И. Древние земледельцы Афганистана. – М.: Наука, 1977. – 170 с.

5. Тюменев А.И. Государственное хозяйство Древнего Шумера. – М. – Л. 1956. – С. 77-78; Струве В.В. Община, храм, дворец // ВДИ. – М., 1963. № 3. – С. 32-34; Юсифов Ю.Б. Элам. Социально-экономическая история. – М.: Наука, 1968. – С. 218-220.

6. Юсифов Ю.Б. Элам... С. 218-219.

7. Lamberg – Karlovsky C.C. Civilization, state or tribes? Bactria and Margiana Bronze Age // The Review of Archaeology, 2003. Vol. 24. – Pp. 11-19; Sarianidi V. Turkmenistan: Les tombes royales de Gonur Depe // Archologia, 2005. Vol. 420. – Pp. 52-59.

8. Абдуллаев Ў.И. Ўрта Осиёда ибтидоий жамоа тузуми ва илк давлатчилик тарихи. – Тошкент, 2019. – Б. 198.

9. Марказий Осиё маданият мероси Япония музейларида. – Тошкент: East star Media. Zamon Press info, 2019. – Б. 210-213.

10. Аскарлов А.А. Южный Узбекистан – древнейший очаг сельскохозяйственных культур эпохи бронзы // Проблемы истории, археологии и этнологии Центральной Азии. – Ташкент, 2018. – С. 26-29.

11. Kysela J., Augustinova A., Kinaston R. Preliminary Report on the Excavations at Burgut Kurgan and Bobolangar in 2017 // *Studia Hercynia*. XXII. 2018. – Pp. 158-182.

12. Masson V.M. The Bronze Age in Khorasan and Transoxania // *History of civilizations of Central Asia*. Volume 1. Paris, 1996. – P. 225.

13. Сагдуллаев А.С., Шайдуллаев А.Ш., Тоғаев Ж.Э. Археологик ёдгорликларнинг географияси ва картографияси // Қадимий Жиззах воҳаси – Марказий Осиё цивилизацияси тизимида (сиёсий, иқтисодий, маданий ҳаёт). Республика илмий-амалий конференция материаллари. Жиззах, 2019. – Б. 100.

14. Сагдуллаев А.С. Қадимги Ўрта Осиё тарихи. – Тошкент: “Университет”, 2004. – Б. 30.

15. Батыров А.Х. Фауна диких и домашних животных из памятников эпохи бронзы и раннего железа на юге Узбекистана // *ИМКУ*. Вып. 18. – Ташкент, 1983. – С. 49-56.

16. Аскарлов А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. –Ташкент, Фан, 1977.; Ртвеладзе Э.В. К характеристике памятников Сурхандарьинской области ахеменидского времени // *СА*. – № 2. – М., 1975. – С. 263-266.; Сагдуллаев А.С. Древнеземледельческие поселения предгорий Байсунтау. История и археология Средней Азии. – Ташкент, 1978; Шайдуллаев Ш. Ўзбекистон ҳудудида давлатчиликнинг пайдо бўлиши ва ривожланиш босқичлари (Бактрия мисолида). Т.ф.д. дис. – Самарқанд, 2009.

17. Каримова Д.О. Шимолий Бактрия аҳолисининг дафн маросимлари ва диний эътиқодлари (бронза даври моддий маданият ёдгорликлари мисолида). Тарих фан. бўйича фал. докт... дисс. – Тошкент, 2017. – Б. 20.

18. Асқаров А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. – Тошкент: O‘zbekiston, 2015. – Б. 147.

19. Аскарлов А. Сапаллитепа. – Ташкент: Фан, 1973. – С. 130.

20. Кузьмина Е.Е. Металлические изделия энеолита и бронзового века в Средней Азии. – М.: Наука. 1966. – С. 5.; Аванесова Н.А. Эпоха бронзы Средней Азии. – Самарканд, 1989. – С. 5.

21. Ҳасанов А.С., Асқарова Н.М. Қадимги давр маъданчилиги. – Тошкент: Мухаррир. 2011. – Б. 33.

22. Kaniuth K. The metallurgy of the late Bronze Age Sapalli culture (Southern Uzbekistan) and its implications for the “tin question” // *Iranica Antiqua*, Vol. XLII, 2007. – Pp. 23-40; Бороффка Н., Парцингер Г. Исломгача бўлган даврда Тожикистон ва Ўзбекистонда қалай казиб чиқариш // Қозоғистон, Тожикистон, Туркменистон ва Ўзбекистонда археологик тадқиқот ишлари. – Берлин. 2010. – Б. 55-57; Garner J. Bronze Age tin mines in Central Asia // *Archaeometallurgy in Europe III*. – Bochum, 2015. – Pp. 135-143.

23. Kaniuth K. The metallurgy of the late Bronze Age Sapalli culture (Southern Uzbekistan) and its implications for the “tin question” // *Iranica Antiqua*, Vol. XLII, 2007. – P. 35.

24. Radivojevic M., Kuzmanovic-Cvetkovic J., Rehren Th., Jovanovich M. Why are tin bronzes in the 5th millennium BC Balkans // *Archaeotechnology: studying technology from prehistory to the Middle Ages*. Belgrade, 2014. – Pp. 235-256.

25. Аскарлов А.А., Богданова-Березовская И.А. Металлические изделия из поселения Сапаллитепа // ОНУ. – Ташкент, 1972, № 1. – С. 59-64.; Аскарлов А.А., Рузанов В.Д. Некоторые данные о металлических сплавах с поселения Сапаллитепа // ОНУ. – Ташкент, 1977. № 6. – С. 56-59.; Рузанов В.Д. К вопросу о истоках оловянистых бронз в металлообрабатывающих производствах племен юга Средней Азии в эпоху бронзы // ИМКУ. – Самарканд, 1999. Вып. 30. – С. 37-40.

26. Рузанов В.Д. Технический прогресс в металлообработке у древнеземледельческих племен эпохи бронзы юга Средней Азии // Технологический и культурный прогресс в раннеземледельческую эпоху. – Ашхабад: Ёлым, 1987. – С. 43.

27. Кабиров Ж., Сагдуллаев А. Ўрта Осиё археологияси. – Тошкент: Ўқитувчи. 1990. – Б.128.
28. Аскарлов А. Энг қадимий шаҳар. – Тошкент, 2001. – Б. 17.
29. Шайдуллаев А.Ш. Сополли маданияти глиптикаси ва сфрагистикаси. Тарих фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Тошкент, 2018. – Б. 18.
30. Раҳманов У. Керамическое производство эпохи бронзы южного Узбекистана. Дисс... канд. ист. наук. – Самарканд, 1987.
31. Раҳимов К.А. Сополли маданиятининг хумдонлари // “Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммолари” мавзусидаги Республика илмий конференция материаллари. 1-қисм. – Самарканд, 2016. – Б. 18.
32. Ламберг Карловски К.К. Контуры древнейшей истории Иранского плато // Древние цивилизации Востока. – Ташкент: Фан, 1986. – С. 167-168.
33. Hermann G. Lapis lazuli: the early phases of its trade // Iraq, 1968. V. 30. – P.21-57; Сарианиди В.И. О великом лазуритовом пути на древнем Востоке // КСИА. – М., 1968. Вып. 114. –С. 3-9.
34. Shirinov T. Sh. Contacts between Central Asia and the Indian subcontinent in the second millennium B.C. // India and Central Asia (Pre-Islamic period). – Tashkent, 2000. – P. 11.
35. Сагдуллаев А.С., Шайдуллаев А.Ш., Тоғаев Ж.Э. Сурхон воҳаси бронза ва илк темир даври ёдгорликларининг ўрганилиши (мустақиллик даври) // Ўзбекистонда тарих фани: муаммолар ва ривожланиш истиқболлари. Тарихшунослик ўқишлари-2017. – Тошкент. 2018. – Б. 36.
36. [http://hpj.asj-oa.am/5530/1/1991-1\(155\).pdf](http://hpj.asj-oa.am/5530/1/1991-1(155).pdf) (Кушнарева К.Х. О социальной структуре общества древнего Кавказа).
37. Аскарлов А.А, Буряков Ю.Ф, Квирквелия О.Р, Радилиловский В.В. Теоретические и методологические проблемы исследования в археологии. – Ташкент: Фан, 1988. - С. 30-31.; Шайдуллаев Ш.Б. Ўзбекистон ҳудудида давлатчиликнинг пайдо бўлиши ва ривожланиш босқичлари (Бактрия мисолида). Т.ф.д. дис. – Самарканд, 2009. – Б. 173.

38. Шайдуллаев Ш. Ўзбекистон ҳудудида давлатчиликнинг пайдо бўлиши ва ривожланиш босқичлари (Бактрия мисолида). Тарих фан. докт. дис... – Самарқанд, ЎзР ФА Археология институти, 2009. – Б . 174.

39. Эшов Б.Ж. Ўрта Осиё қадимги шаҳарларининг марказлар сифатидаги аҳамияти масалалари // ЎзМУ хабарлари. – Тошкент: Университет, 2006. – Б. 104.; Буряков Ю.Ф., Радиловский В.В. Модельное построение урбанизационного процесса, основанного на логической структуре // Комплексные методы в исторических исследованиях. – М., 1987. – С. 116.

40. Эсанов М.Х. “Авесто” жамиятининг археологик материалларда акс этиши (Қадимги Бактрия ва Марғиёнанинг бронза даври моддий маданият ёдгорликлари мисолида). Тарих фан. ном. ... дис. – Тошкент, 2007.

41. Аскарлов А., Ширинов Т. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Средней Азии. – Самарканд, 1993. – С. 119.; Аскарлов А. Ўзбек халқининг келиб чиқиши тарихи. – Тошкент: O‘zbekiston, 2015. – Б. 148.